

ROSJA KATARZYNY II W ZAPISKACH
LOUISA PHILIPPE'A DE SÉGURA

CATHERINE THE GREAT'S RUSSIA
IN LOUIS PHILIPPE DE SÉGURA'S MEMOIRS

JOLANTA KAZIMIERCZYK-KUNCER

ABSTRACT. The text presents deliberations on Russia by Louis Philippe de Ségur, a French diplomat, who spent almost five years in Petersburg at the court of Catherine the Great. Against the background of his intricately crafted missionary strategy, whose aim was to sign a trade treaty with Russia, Ségur draws a distinctive portrait of the tsarina and her favourite, Potiomkin, skilfully smuggling in a criticism of their reformation activities. Exposing the delusion of Russia's civilization progress, "the country of dumb obedience and anarchy" whose nation, superficially absorbing European customs, is still plunged into slavery, he simultaneously revisits "the Russian mirage".

Jolanta Kazimierczyk-Kuncer, Akademia Pomorska w Słupsku, Słupsk – Polska, jkazimierczyk@interia.pl

Hrabia Louis Philippe de Ségur (1753–1830) – syn generała i marszałka Francji rządu Ludwika XVI i ojciec hrabiego Philippe'a Paula de Ségura¹ – 10 marca 1785 roku przybywa do Petersburga² jako 32-letni poseł i minister rządu francuskiego, by pozostać w Rosji przy dworze Katarzyny II do 11 października 1789 roku. Dzięki jego zręcznie prowadzonej misji dyplomatycznej, której tajnikom poświęca zdecydowaną większość swych

¹ Hrabia Philippe Paul de Ségur, jeden z adiutantów Napoleona, generał brygady kampanii napoleońskiej w Rosji, autor *Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant l'année 1812*, Paryż 1824 (*Dzieje Napoleona i Wielkiej Armii w roku 1812*), znanej w polskim wydaniu jako *Pamiętniki adiutanta Napoleona*, przekład E. Leszczyńska, Warszawa 1967. Zob. także: E. K i ś l a k, *Car-Trup i Król-Duch. Rosja w twórczości Słowackiego*, Warszawa 1991, s. 34–49.

² Trudno oprzeć się wrażeniu, że Ségur nie zawsze interpretuje rosyjską rzeczywistość zgodnie z prawdą. Jedynie on nie narzekał na rosyjskie drogi, a przecież czynić to będą wszyscy, bez wyjątku, podróżnicy (nie tylko francuscy) także na przestrzeni XIX wieku. Według jego opisu, droga do Petersburga – przez Rygę, przypominającą mu bardziej miasto niemieckie bądź szwedzkie – „była wspaniała; minął kilka pięknych miast i wiele wsi; w miejscach postoju miał do dyspozycji wygodne hotele i przydzielali mu dobre konie”. Zob.: *Записки Графа Сегюра О Пребываніи Его Въ Россіи Въ Царствованіи Екатерины II 1785–1789*, Санкт-Петербургъ 1865, s. 10. Przekład własny, pozostałe tłumaczenia w tekście – także.

zapisków, udało się w 1787 roku zawrzeć korzystny dla Francji traktat handlowy z Rosją. Rewolucyjne zawirowania 1789 roku zmusiły go do powrotu na łono ojczyzny, ale tam jako konstytucjonalistę aresztowano go z perspektywą szafotu, którego udało mu się uniknąć. Zawieszona na czas wydarzeń rewolucyjnych jego działalność polityczna ożywa wraz z nadejściem władzy Napoleona, w którego rządzie został doradcą i senatorem. Ostatnie 30 lat życia poświęca on pracy twórczej, pozostawiając po sobie liczne traktaty historyczne i polityczne, także poematy, powieści, dramaty, a jego komedie wystawiane są w Ermitażnym Teatrze Katarzyny Wielkiej³.

W swych memuarach wydanych w 1827 roku w Paryżu jako trzytomowe dzieło: *Memoires ou souvenirs et anecdotes (Dzienniki czy wspomnienia i anegdoty)*⁴ dwa tomy poświęca sytuacji społeczno-politycznej Rosji epoki Katarzyny II, dyskretnie przemycając swe krytyczne rozważania o kulturze narodu rosyjskiego. I jeśli ufać rekomendacjom Grigorija Giennadiego – autora rosyjskiego przekładu⁵ z 1865 roku pt. *Записки Графа Сегюра О Пребывании Его Вь Россіи Вь Царствованіи Екатерины II 1785–1789* – „kрасомówstwo i pompatyczność nie utrudniają zbytnio odbioru opisów i rozważań, a czytając między wierszami, nietrudno odnaleźć sens i prawdę”⁶.

³ W rejestrze spektakli wystawionych w Teatrze Katarzyny Wielkiej w Ermitażu znajdują się 3 komedie Ségura: *Криспин надзирательницей, Похищение, Нерассудный*.

⁴ Pierwsze wydanie memuarów pojawiło się na kilka lat przed jego śmiercią i, co ważne, Katarzyny II nie było już wśród żywych. To dawało autorowi komfort pracy, bowiem nie lękał się ewentualnych konsekwencji, wynikających choćby z faktu ujawnienia tajników swej misji dyplomatycznej. Zob.: В. В. А р т е м о в а, *Культура России глазами посетивших ее французов (последняя треть XVIII века)*, Москва 2000, s. 92–93.

⁵ Mimo niezwykle pochlebnych opinii o memuarach Ségura, pojawiających się zarówno w Europie, jak i w samej Rosji, nie doczekały się one pełnego rosyjskiego wydania. Wybrane fragmenty ukazały się już w 1827 roku w czasopiśmie „Сын Отечества” (№ 1 i 2), a niepełny przekład (z trzech tomów wybrano tylko fragmenty dotyczące Rosji, wyłączając zupełnie I tom, poświęcony życiu samego Ségura) pojawił się w Petersburgu w 1865 roku jako *Записки Графа Сегюра О Пребывании Его Вь Россіи Вь Царствованіи Екатерины II 1785–1789*, Санкт-Петербургъ 1865, Вь Типографіи В. Н. Майкова, dopuszczone do druku cenzurą z dnia 18 grudnia 1864 roku, w przekładzie znanego bibliografa (także N. Gogola, A. Puszkina) Grigorija Nikolajewicza Giennadi (1826–1880). Do tego wydania, reprinted oryginału, odnoszę się w niniejszej pracy. W ocenie niektórych znawców przedmiotu, choćby W. A. Bilbasowa, znakomitego biografy Katarzyny II, nie jest on najlepszej jakości. Rekomendowany jest przekład z 1907 roku pt. *Пять лет в России при Екатерине Великой. Записки*. Zob.: В. В. А р т е м о в а, op. cit., s. 90–91. Znacznie skrócony wariant tegoż przekładu można odnaleźć w pracy: Ю. А. Л и м о н о в, *Записки о пребывании в России в царствование Екатерины II, [w:] Россия XVIII века глазами иностранцев*, Ленинград 1989, s. 313–456.

⁶ *Записки Графа Сегюра О Пребывании Его Вь Россіи Вь Царствованіи Екатерины II 1785–1789*, Санкт-Петербургъ 1865, s. 8–9. Numery stron pochodzących z tego wydania cytatów ujęte będą w nawiasach, bezpośrednio w tekście.

Istotnie – sięgając głębiej – można odnaleźć prawdziwe oblicze Rosji, nieretuszowane zabiegami walczącej o polityczną hegemonię w Europie Katarzyny II – malarki rosyjskiego mirażu, czy staraniami jej faworytów i francuskich sprzymierzeńców – głównie Woltera i Diderota⁷. Wprawdzie zadania tego nie ułatwia czytelnikom rusofilski, tylko pozornie, postawa Ségura, który omamiony rosyjskim teatrem władzy niejednokrotnie ulegać będzie urokowi carycy, w której żyłach płynęła krew Piotra I” (s. 218). Źródłem jego stroniczej admiracji była polityczna poprawność błyskotliwego dyplomaty, nad którym ciążyła odpowiedzialność za ocieplenie wizerunku Francji, bo przecież „w ciągu ostatnich lat stosunki między wersalskim i petersburskim dworem były chłodne” (s. 13), a i „wszystkim znane było uprzedzenie Katarzyny do wersalskiego gabinetu” (s. 49) i stworzenie, choćby tylko pozorów wzajemnej przyjaźni⁸. Balansując, niczym kameleon, między zachwytem a eufemicznie konstruowaną krytyką poczynań Katarzyny – kreatorki nowego układu sił w Europie – na przestrzeni całego swego pobytu prowadził z nią subtelną i inteligentną grę polityczną, w której meandrach poruszała się ona z niezwykłą lotnością. Czyni wszystko, by sprostać monitorowanym przez rząd francuski zadaniom:

открыть настоящие замыслы Екатерины, [...] различать вероятное от действительно существующего, угрозы от настоящих действий и ложные слухи от действительных намерений⁹.

Kontakty Ségura ograniczone były kręgiem dworu petersburskiego, co sprzyjało częstym spotkaniom z samą Katarzyną, stąd nader wyraziście

⁷ O przyjaźni Katarzyny II z Wolterem i Denisem Diderot głośno było w całej Europie. To oni stali się nosicielami idei oświeconej monarchii, ku którym skłaniała się Katarzyna II, uważając siebie za „skromną uczennicę”. O tym więcej między innymi: Н. И. П а в л е н к о, *Екатерина Великая*, Москва 2006, s. 104–112.

⁸ Podłożem nieprzychylności Katarzyny II dla rządu francuskiego było wsparcie, jankiego Francja udzielała Turcji (w czasie wojny Imperium Rosyjskiego z Imperium Osmańskim 1768–1774), stając się gwarantem przymierza Rzeczypospolitej (konfederacji barskiej) z Turcją, która żądała wycofania wojsk rosyjskich z polskich terenów. Zob.: L. B a - z y l o w, P. W i e c z o r k i e w i c z, *Historia Rosji*, Warszawa 2005, s. 169–172. Tę niechęć potęgował fakt niedawno wydanej (w 1768 roku) *Podróży na Syberię* Chappe’a d’Auteroche, dotkliwie obnażającej wciąż funkcjonujący w Rosji system samodzierżawia, burząc tym samym mit o „oświeconej” monarchii i potędze Imperium Rosyjskiego. Odpowiedzią był „Antidot”, wydany anonimowo, ale Ségur celnie wskazuje autorkę tegoż traktatu refutacyjnego (s. 14). Zob. także: E. К а р р е р д’А н к о с, *Императрица и аббат. Неизданная литературная дуэль Екатерины II и аббата Шанпа д’Отероша*, пер. О. А. Павловская, Москва 2005, s. 229. Krytyczny charakter zapisków Chappe’a potępia także sam Ségur, określając je mianem „jadowitego utworu” (s. 13).

⁹ *Записки Графа Сегюра...*, op. cit., s. 51. Ton powyższym pryncypiom nadawał, skrzętnie rozliczając Ségura z postępów, paryski minister spraw zagranicznych Etienne-François de Choiseul (1719–1785).

kreślony portret władczyni, która tak pięknie „украсила страницы истории своей страны” (s. 15), i jej „tworu” – faworyta Potiomkina, któremu „przepowiedziała świetlaną przyszłość” (s. 282). Tenże „чудак-князь” – sybaryta, wizerunkiem i mentalnością przypominający bardziej „tureckiego czy perskiego paszę” (s. 112, 54), stał się instrumentem w rękach wyrachowanego dyplomaty, który świadomy faktu, iż tylko on „potrafił poskromić w imperatorowej niechęć do Francji” (s. 50), starał się zaskarbić sobie jego względy. Z niebywałą finezją, intuicyjnie niemalże, manipulował nim, wciągając Potiomkina w intrygującą walkę o wpływy w środowisku rywalizujących ze sobą dyplomatów zagranicznych, jak i w orbitę swych politycznych manewrów z Katarzyną.

W tle licznych zasług tejże miłościwie panującej „matuszki”, która niczym bohaterka sentymentalnej idylli troszczy się o dobro swych dzieci, o ten „jeszcze nieokrzesany i prosty naród, dopiero co poruszony oświeceniem” (s. 202), o to swoje – jak zwykła mawiać z przekąsem, kpiąc sobie z krążących w Europie mitów o Rosji jako „kraju niedźwiedzi” i „chodzących na czworakach” (s. 149) barbarzyńców – „маленькое хозяйство” (s. 142, 144), Ségur-erudyta przemycy, a czyni to dyskretnie, zmyślnie aranżowaną krytykę Katarzyny. Nie kryje przy tym swej fascynacji osobowością carycy, ekscytując się melanzem przymiotów: hedonizmem i bezpośredniością w życiu prywatnym z jednej strony, z drugiej zaś pracowitością i skrytością w sprawach politycznych (s. 16). Pochyla się nad jej powszechnie znanymi przypadłościami: chorobliwą wręcz ambicją, silnie demonstrowaną niezależnością sądów i osławioną już *hybris*, a także szokującą go, czego dowiedzie niebawem w podróży na Krym, próżnością, podsycaną silną potrzebą fetyszyzacji życia politycznego. Ten niepełny rys charakterologiczny dookreśla Ségur, wskazując na konsekwencje powyższych stygmatów politycznych. Dominantą panowania Katarzyny II staje się maniakalna wręcz, bezgraniczna żądza władzy, tak dobitnie i czytelnie eksponowana przez nią wobec poddanych: „nie zapominajcie, że waszym obowiązkiem jest, bez sprzeciwu, wypełniać wszystkie moje polecenia” (s. 41). To z myślą uzdrowienia absolutyzmu rosyjskiego w stylu europejskiej monarchii konstytucyjnej, by „stworzyć nowy świat”¹⁰, niestrudzony „szczur archiwów”¹¹, jak sama o sobie mówiła, przeorganizowuje go w „oświecony”. Jego wy-

¹⁰ Л. И. Семеновна, *Россия в мировом сообществе цивилизаций*, Москва 2009, s. 220. Takowe deklaracje zawarła w jednym z wielu listów do Woltera, dodając, iż marzy, nie bez lęku, o zlikwidowaniu niewolnictwa, tego strasznego wrzodu Rosji.

¹¹ В. О. Ключевский, *Исторические портреты*, Москва 1991, s. 280. W ten sposób Katarzyna II, odpierała zarzuty i posądzenia o kopiowanie francuskich myślicieli: „Wszyscy twierdzą, że jestem spryciarą, a ja powiem wam, że stałam się prawdziwym szczurem archiwów”. Zob.: *ibidem*.

kładnię prezentuje *Наказ*¹² (*Wielki Nakaz*, bądź *Instrukcja*), w którym, powołując się na *Дух законов* prezydenta Monteskiusza, ów „modlitewnik władców”¹³, „Mądra Matka Ojczyzny”¹⁴ pod pozorem kodyfikacji prawodawstwa rosyjskiego, wydobyca go z „chaosu” (s. 22), tworzy ostatecznie „kwiecistą wersję filozoficznej apologii”¹⁵ monarszej, niczym nieograniczonej władzy *imperium russorum*. Doniosłe kwestie społeczno-polityczne dopełnia zasadzonymi na *ratio* rozważaniami o najistotniejszych – geograficznych i geopolitycznych – determinantach systemu władzy: „Monarcha jest samowładny, ponieważ żadna inna, jak tylko ta, zespolona w jego osobie władza nie może działać w państwie takiej rozciągłości”¹⁶. Podając w wątpliwość dojrzałość cywilizacyjną Rosji, rewiduje swe zapędy reformatorskie i ostatecznie przesądza sama o efektach swej „papierowej” konstytucji: „Cokolwiek robiłabym dla Rosji, zawsze to będzie kropla w morzu”¹⁷. Stąd bezwzględna konieczność reinterpretacji rozporządzeń *Nakazu*, który w istocie winien jedynie „озарять сцену и зрительную залу, оставаясь сам незримым светочем”¹⁸.

Tenże pragmatyzm niezależnej w sądach Katarzyny II wieścił światu, że tylko samodzierżca jest gwarantem powszechnej szczęśliwości w Rosji. Jak dowiedzie historia, władza Katarzyny „по ее мысли, получила новый

¹² Jak dowodzi W. Kluczewski, „*Nakaz* jest kompilacją, stworzoną w oparciu o kilka utworów ówczesnej literatury epoki Oświecenia”. Najważniejsze z nich to słynna rozprawa Monteskiusza *O duchu praw* i włoskiego kryminologa Cesaro Beccari (1738–1794) *O przestępstwach i karach*. Historiograf wskazuje, iż na łączną ilość 665 artykułów tegoż dokumentu prawnego, aż 294 odnoszą się do pierwszego źródła. Cały rozdział X (z istniejących XX), to znaczy ponad 100 artykułów, odnosi się do drugiego źródła – C. Beccari. Zob.: В. О. К л ю ч е в с к и й, *Русская история. Полный курс лекций*, т. 3, Ростов-на-Дону 2000, s. 311; М. Н е л л е r, *Historia Imperium Rosyjskiego*, przekład E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2002, s. 430.

¹³ Tak powszechnie nazywano *Дух законов* Monteskiusza. Zob.: В. О. К л ю ч е в с к и й, *Русская история...*, op. cit., s. 311. Katarzyna lojalnie przyznawała się do tego, że po prostu „okradła” Monteskiusza, posiłkując się jego ideami politycznymi. Zob.: С. Ф. П л а т о н о в, *Полный курс лекций по русской истории*, Санкт-Петербург 2000, s. 693. Zdaje się to potwierdzać, zresztą bardzo czytelnie, i sam Ségur. Zob.: *Записки Графа Сегюра...*, op. cit., s. 44.

¹⁴ Komisja Legislacyjna z lat 1766–1767, która działała z polecenia Katarzyny II, jednogłośnie przyznała jej tytuł „Katarzyny Wielkiej, Mądrej, Matki Ojczyzny”. Zob.: J. Н. В и л л и н г т о n, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, przekład J. Hunia, Kraków 2008, s. 202.

¹⁵ *Ibidem*, s. 202.

¹⁶ М. Н е л л е r, op. cit., s. 431. Powyższy cytat pochodzi z paragrafu dziewiątego *Nakazu* (*Instrukcji*).

¹⁷ В. О. К л ю ч е в с к и й, *Исторические портреты*, op. cit., s. 339.

¹⁸ В. О. К л ю ч е в с к и й, *Русская история...*, op. cit., s. 347.

облик, становилась чем-то вроде лично конституционного абсолютизма”¹⁹. Wraz z apologią „oświeconej monarchii”, która była niczym „парадный фасад (украшенный западно-европейской либеральной фразеологией и символикой)”²⁰, wpisywał się on w model absolutyzmu typu wschodniego – wysublimowanego „przaśnego despotyzmu”, będącego antynomią oświeconego²¹. W jego cieniu uzurpatorka, o której niecnym czynach głośno było w Europie²², skrywała swój organiczny wręcz lęk o władzę, co zdaje się potwierdzać Ségur. Z zażenowaniem obserwuje jej nadwrażliwość i czujność na, drobne choćby, przejawy nielojalności swych poddanych, a hołdując zasadzie „глаз хозяйский зорек” (s. 155), zapobiegawczo lustruje także ich korespondencje, choć, z przekąsem komentuje uważny dyplomata, przecież wszyscy w Rosji i tak piszą „bardzo ostrożnie” (s. 116).

W ponurej, ale i empatycznej, poetyce Ségur komentuje obraz życia „pograżonego w niewolnictwie” (s. 31) pospółstwa, które swą prostotą obyczajów, przywodzi na myśl byt ludów pierwotnych. Ich potrzeby sprawdzone są do egzystencjalnego minimum: zapewnienia dachu nad głową i pożywienia. Żyją w chatach, zbudowanych ze zbitych pali, w których małe okna otwór służy za okno, a umeblowanie stanowią stojące wzdłuż ścian

¹⁹ Tamże, s. 318. Ową wizję absolutyzmu Katarzyny II dopełnia M. Malia, określając go mianem absolutyzmu militarystycznego, który „wykorzystywał naukę i towarzyszący jej filozoficzny racjonalizm nie tylko do prowadzenia wojen, lecz także dla promowania skuteczniejszych rządów, większej dyscypliny społecznej i ulepszeń w gospodarce”. Cyt. za.: R. F o r y c k i, *Droga do Rosji. Spór o Imperium carów (1761-1839)*, Warszawa 2013, s. 51.

²⁰ И. В. К о н д а к о в, *История культуры России*, Москва 2003, s. 193.

²¹ Zob.: J. H. B i l l i n g t o n, op. cit., s. 206. W 1839 roku Mikołajowską Rosję odwiedzi markiz de Custine i dopowie Europie:

despotyzm wtedy jest najstraszniejszy, gdy zamierza czynić dobro, sądzi bowiem, że owym zamiarem okupi swoje najbardziej oburzające postęпки, a zło, które traktuje jak lekarstwo, nie ma już granic.

Zob.: Astolphe d e C u s t i n e, *Rosja w roku 1839*, przekład P. Hertz, Warszawa 1995, t. 2, s. 406.

²² W całej Europie, także we Francji, komentowano przewrót pałacowy z udziałem faworyta Katarzyny II – Grogorija Orłowa i jego braci, dzięki któremu odsunięto od władzy prawowitego następcę – Piotra III. Ludwik XV „z niecierpliwością oczekiwał nowego przewrotu pałacowego, który winien był pozbawić władzy uzurpatorkę”. Zob.: *Przedmowa* E. К а р р е р д’ А н к о с, [w:] E. К а р р е р д’ А н к о с, *Императрица и аббат...*, op. cit., s. 32. Król Francji nie życzył sobie kontaktów z kobietą, której „ambicji i politycznej amoralności nie akceptował”. Zob.: Cyt. za: E. К а р р е р д’ А н к о с, *Екатерина II. Золотой век в истории России*, пер. О. Д. Чехович, Москва 2006, s. 50. Ségur nie wspomina tego faktu, rejestrując jedynie, że „Piotr tylko mignął na tronie...” (s. 16), i powołując się na „godnych zaufania ludzi”, przekonuje, iż „to oskarżenie jest krzywdzącym kłamstwem” (s. 22).

ławy i szeroki piec, mają co jeść: zazwyczaj jest to kasza i pieczone mięso, mają co pić: kwas i miód (s. 30), a do tego jeszcze jeden napitek – wódkę, której „nie przełknie gardło Europejczyka” (s. 31). I, o dziwo, nikt „nie cierpi z powodu swej nędzy, tej straszliwej plagi oświeconych narodów” (s. 31). Zwolnieni z trosk o byt, z myślenia o przyszłości, zawierają swe życie panom, którzy mimo faktu posiadania nieograniczonej władzy nad nimi²³ „prawie wszyscy wykorzystują ją nadzwyczaj umiarkowanie” (s. 31). Na dowód tego Ségur przytacza „liczne przykłady przywiązania chłopów do swoich właścicieli” (s. 34), ograniczając się jednak, *sic!*, zaledwie do jednego, kiedy oddani swemu panu – hrabiemu*** – chłopci dołączali się do zbiórki pieniędzy na spłatę jego długów, by w ten sposób zapobiec ich sprzedaży i przejściu pod władzę innego właściciela (s. 34–35). Ale za chwilę, zapominając o etykietce dyplomatycznej, z niekłamany współczuciem zatroskanego Europejczyka pochyla się nad ich chropawym, niepewnym losem, który „по своему произволу, подчиняет их хорошему или дурному владельцу”²⁴, od którego zależeć ma całe ich życie. W końcu odważa się dopełnić swe rozważania mocnym akordem dygresji, że „w kraju niemiego posłuszeństwa i bezprawia” (s. 39), w którym człowiek nie znajduje oparcia w prawodawstwie (s. 35), nikt nie może czuć się bezpiecznym i szczęśliwym.

²³ Należy dodać, iż w epoce Katarzyny II

właściciele ziemscy uzyskali faktycznie nieograniczoną władzę nad swymi poddanymi. Sami zaś mieli wobec nich do spełnienia jeden tylko obowiązek – wyżywić ich w okresie nieurodzajów.

Mieli więc prawo do

wykorzystywania pracy pańszczyźnianej w dowolnej skali, [...] do sprzedaży poddanych, [...] do zmuszania (ich) do zawierania małżeństw wbrew ich woli, [...] do karania (ich) w każdy sposób, jaki uznają za stosowny, z wyjątkiem pozbawienia życia, [...] do zsyłania poddanych na Syberię, w celu osiedlenia, a w latach 1765–1807 – na ciężkie roboty (katorgę). Panowie mogli również wydawać swych chłopów do dożywotniej służby wojskowej.

Cyt. za.: R. P i p e s, *Własność a wolność*, przekład L. Niedzielski, Warszawa 2000, s. 293–294.

²⁴ *Зануцку Графа Сегюра...*, op. cit., s. 35. Sama Katarzyna uświadamiała Denisa Diderota, że chłopci pańszczyźniani są „poddanymi” swych panów. Zob.: R. P i p e s, op. cit., s. 292. Zaś Nikołaj Trubieckoj dowodzi, iż ówczesne prawdziwe relacje były pełne nieufności i ukrytej wrogości:

dziedzic był dla chłopca nie tylko przedstawicielem klasy rządzącej, ale i nosicielem obcej kultury; natomiast chłop był dla zeuropeizowanego dziedzica nie tylko przedstawicielem stanu prawnie nie usankcjonowanego, ale i ciemnym dzikusiem.

Zob.: N. T r u b i e c k o j, *Spojrzenie na historię Rosji nie z Zachodu a ze Wschodu*, [w:] *Dusza polska i rosyjska (od Adama Mickiewicza i Aleksandra Puszkina do Czesława Miłosza i Aleksandra Sołżenicyna)*, red. A. de Lazari, Warszawa 2004, s. 285.

Deprymuje go też model życia bogatych kupców i przedstawicieli najbardziej nobilitowanego w Rosji stanu – szlachty²⁵, której status w Rosji – dzięki licznym przywilejom i tak wymownej „opiece socjalnej” Katarzyny II, gwarantowanej zapisem prawnym pt. *Жалованная грамота дворянству*²⁶ – jak diagnozuje Ségur, jest znacznie wyższy niż w pozostałych, nawet konstytucyjnych, krajach Europy²⁷. Niestety, wzrost prestiżu i władzy nie idzie w parze z jej duchowym rozwojem i diapazonem wrażliwości dla świata, pogłębiając przy tym przepaść między szlachtą a ludem, między rosyjską a europejską kulturą. Niepojęte dla Ségura zamięszanie do codziennych beztrudnych biesiad, przesadne pielęgnowanie tradycji hucznego świętowania dnia urodzin czy imienin, kiedy „беспрестанно приходилось устраивать пиры” (s. 33), ograniczało ich aktywność do wzajemnych wizyt i re wizyt w domach. Zdegustowany gani powszechny brak umiaru w jedzeniu (co ciekawe, nie wspomina o rosyjskiej ambrozji – wódce²⁸) i ostrzega potencjalnego gościa: potrawy z wołowiny, dziczyzny, ryb, jaj, ciast serwowane są w takich ilościach, że „napawają zgrozą najodważniejsze żołądki” (s. 31). Rzetelnie jednak podkreśla gościnność narodu rosyjskiego – dzięki czemu szybko udało mu się zapomnieć, że jest tutaj jako obcy (s. 35); nie kryjąc jednocześnie faktu, że z racji gnuśności atmosfery i intelektualnej jałowości wystawnych wprawdzie, ale jakże nużących, spotkań towarzyskich stał się wkrótce ofiarą tegoż powszechnego targowiska próżności.

Z pełną *atencji ekscytacją* rozprawia o wielu spotkanych kobietach, które, jak wspomina, inteligencją nie ustępowały mężczyznom. Były nie tylko piękne, ale i doskonale wykształcone, poliglotki, operujące czterema czy nawet pięcioma językami, znające literaturę francuską, włoską i angielską, a do tego grające na różnych instrumentach (s. 32). Wartościując ich bogactwo duchowe, przeciwstawia je zdystansowanym, chłodnym, nieoby-

²⁵ W aksjologii Aleksandra Hercena tylko szlachta była dla Katarzyny II „jej ludem”. Zob.: A. H e r c e n, *Eseje filozoficzne. Rosja i stary świat*, przekład W. Bieńkowska, t. 2, Warszawa 1966, s. 111.

²⁶ Wydana w 1785 roku *Жалованная грамота дворянству* w znacznym stopniu umacniała pozycję szlachty. W myśl jej rozporządzeń szlachcic zwolniony był od podatków, kar cielesnych, posiadał pełne prawo do własności ziemskiej, łącznie z jej bogactwami naturalnymi i, oczywiście, przypisanymi do niej chłopami pańszczyźnianymi, a także prawo do zakładania manufaktur, handlu i organizacji na swych ziemiach tragów i jarmarków. Zob.: A. A n d r u s i e w i c z, *Cywilizacja rosyjska*, t. 2, Warszawa 2005, s. 122.

²⁷ Zob.: *Записки Графа Сегюра...*, op. cit., s. 42. Należy zaznaczyć, iż panowanie Katarzyny II nazywane jest „złotym wiekiem szlachectwa”.

²⁸ W wielu zapiskach europejskich podróżników komentowano rosyjską kulturę picia alkoholu wśród szlachty, czego unika Ségur. Oczyszcza nawet Katarzynę z powszechnie krążących zarzutów, że jakoby nadużywała alkoholu, stwierdzając, że piła ona jedynie sok z czarnej porzeczki, który kolorem imitował czerwone wino. Zob.: *Записки Графа Сегюра...*, op. cit., s. 17.

tym towarzysko, najczęściej milczącym mężczyznom i autorytatywnie akcentuje ich niski poziom kultury humanistycznej. Szczególnie drażni go w nich brak zainteresowania zarówno kobietami, jak i otaczającym światem: zazwyczaj „niewiele wiedzieli o tym, co działo się poza granicami ich ojczyzny”²⁹. Poza tą rozczarowującą Europejczyka taksonomią pozostawia jedynie tych przedstawicieli męskiego świata, którzy reprezentują znakomite rody arystokratyczne (choćby Szuwałowych, Golicynów, Dołgorukich, Rumiancewyc), wymownie świadczące o tym, że „Россия идет вперед на пути славы и просвещения” (s. 43).

Rzucający się w oczy przybyszom przyziemny model egzystencji każdego ze stanów, ograniczony jedynie troską o materialną, bytową stronę, wydaje się dyplomacie zaledwie żalną wegetacją, której wyznacznikiem jest monotonia: „każdy kolejny dzień jest powtórzeniem poprzedniego”, a pozabawiony ambicji, tej „wszechożywej i wichrzycielskiej siły napędowej” (s. 31), naród zastyga w cywilizacyjnym marazmie. To sprawia, jak *implicite* dowodzi Ségur, że Rosjanie to wciąż jeszcze „gnuśniejący w mroku średniowiecza” (s. 32) naród, który z takim trudem próbuje wyjść z głębokiej otchłani kulturowej, by podążać za europejską cywilizacją.

Analizując rosyjski system społeczno-polityczny, Ségur nie waha się zwracać uwagę czytelnika na widoczną „gołym okiem” powierzchowność zmian cywilizacyjnych. Ich ilustracją jest, *nomen omen*, jedno z najpiękniejszych miast Europy – Petersburg i jego wszechobecne i wciąż żywe „ślady siły, władzy i pomniki geniuszu Piotra Wielkiego”, dzięki któremu „распространились плодотворные лучи просвещения” (s. 10). Czujności bystrego eksploratora nie umykają tajemnice, które skrywa w sobie to miasto:

представляет уму двойственное зрелище; здесь в одно время встречаешь просвещение и варварство, следы X и XVIII веков, Азию и Европу, скифов и европейцев, блестящее гордое дворянство и невежественную толпу (s. 30).

Niezwykle żywotny, jak podkreśla Ségur, okazuje się mit funkcjonującej w Rosji już od pół wieku manii naśladowczej: „wszyscy przywykli na-

²⁹ *Записки Графа Сегюра...*, op. cit., s. 33. Tenże subtelny w formie wywód Ségura dopełnia Charles-Francois-Philibert Masson, który zauważa, że szlachta rosyjska w tym czasie była najzwyczajszą miernotą: „не обладая ни знаниями, ни кругозором, ни воспитанием, ни честностью”. Zob.: Ш.-Ф. М а с с о н, *Секретные записки о России времен царствования Екатерины II и Павла I*, ред. Е. Э. Лямина, Е. Е. Пастернак, Москва 1996, s. 44. Masson w 1786 roku przybył do Petersburga (w tym czasie na służbie w Rosji przebywał jego starszy brat), by osiąść tutaj, ożenić się i założyć rodzinę. Był wykładowcą artyleryjskiego i inżynierskiego szlacheckiego korpusu kadetów, nauczycielem matematyki wielkich książąt Aleksandra i Konstantego, a następnie sekretarzem księcia Aleksandra – przyszłego cara. Za czasów panowania Pawła I (w końcu 1796 roku, zaledwie półtora miesiąca po śmierci Katarzyny II) on i jego brat zostali wydalenii z Rosji (prawdopodobnie za sympatie młodszego Massona dla Napoleona).

śladować obcokrajowców”, żyjąc wedle zwyczajów podobnych do życia codziennego i towarzyskiego Francuzów, Anglików, Niemców³⁰. Co więcej, wstąpiwszy dopiero co na drogę oświecenia, uzurpują sobie oni nawet prawa rzymskich patrycjuszy (s. 236). Niejednokrotnie przysłuchiwał się on rozmowom szlachty, kupców, obserwował ich maniery, by dowieść, iż wciąż przypominają oni średniowiecznych bojarów (s. 32). Ostatecznie Ségur pozwala sobie na konstatację, która obnaża ułudę rosyjskiego mirażu, weryfikując krążący w Europie mit o reformach cywilizacyjnych Rosji, która z takim impetem podążyła na Zachód: „pod powłoką europejskiego blichtru widoczne są jeszcze ślady minionych czasów” (s. 32). Zaś między wierszami pozwala czytelnikowi doczytać: mechanizm konstruowanej pozoranczkimi zabiegami nowej Rosji nie przystaje do wymogów zachodniego świata, a sami Rosjanie nie są w stanie ukryć swego prawdziwego oblicza. Nie przysłonią go powierzchownie wchłonięte europejskie maniery i zwyczaje, nie przystające do mentalności rosyjskiej czy rosyjskiego kanonu kulturowego. Ségur z sarkazmem ekstrapoluje: „за этим легким покровом внимательный наблюдатель мог легко открыть следы старобытной Московии” (s. 146).

Z drugiej zaś strony, niwelując nieco chłód swych mentorskich – czasem nawet oskarżycielskich – zapędów, dowodzi, iż za panowania Katarzyny II wiele się zmieniło: żadna wiedza młodzież rozproszyła się po europejskich miastach, stając się żywym świadectwem zmian kulturowych. Także „wzbogaciła się sztuka, nauka i styl państwa, które do niedawna uważano za zacofane i barbarzyńskie” (s. 32). Można więc mniemać, iż zgodnie z ideologią Oświecenia Rosja stała się bardziej „oświecona”.

Nader osobliwe i absolutnie nie ekscytujące wydają się dyplomacie prowokacyjne demonstracje sił w wojnie z Turcją, czy przeglądy wojsk „в полной силе и действии” (s. 194), które interpretuje jako nachalne „пышные и бесполезные выставки сил” (s. 251). Obok kolejnej manifestacji omnipotencji rosyjskiego imperium: epatowania bogactwem, przepychem – nawet pokoje na statkach „błyszczały złotem i jedwabiem” (s. 184), a i o zawrót głowy przyprawiał go „nadmiar służby w domach” (s. 33–34) – stały się etykietami (z czasem ewoluującymi w stereotypy) rekomendującymi Europie Rosję niezwyklej monarchini, „oryginalnie i błyskotliwie zwaną «Catherine le grand»” (s. 12), Rosję stygmatyzowaną, na jej życzenie, bulwersującym „piętnem próżności”³¹.

Zaproszony przez Katarzynę, towarzyszy jej (obok ministrów Anglii i Austrii) w lipcu 1785 roku w podróży po Ładodze, Wołdze i jeziorze Ilmeń, a 2 lata później (w 1787 roku) w penetracji świeżej jeszcze zdobyczy – Kry-

³⁰ Zob.: *Записки Графа Сегюра...*, op. cit., s. 32. Niemalże we wszystkich memuarach podróżników I połowy XIX wieku mania naśladowcza Rosjan funkcjonować będzie jako często powielany stereotyp.

³¹ Zob.: Astolphe de Custine, op. cit., t. 2, s. 152.

mu³², by, przypomina Ségur, wypełniając wolę wielkich przodków, zwyciężyć Piotrowe dzieło: uroczyście „zająć tron tatarskich chanów” (s. 208). Oprócz najbliższych współpracowników imperatorowej, księcia zdobywcy – Potiomkina, hrabiego Bieborodko i Mamonowa, znaleźli się też goście zagraniczni: dyplomata w służbie Austrii – książę Charles-Joseph de Ligne, angielski poseł – baron Alleyne Fitzherbert, do nich dołączył także cesarz austriacki Józef II. Opisom tej wyprawy – od Carskiego Sioła, poprzez Kijów, Smoleńsk, Nowogród, Chersoń, Bachczysaraj, Sewastopol, a w drodze powrotnej przez Połtawę, Charków, Kursk, Moskwę, Twer, Torżek – Ségur poświęca wiele miejsca w swych zapiskach, ubolewając, iż nie zobaczył Rosji prawdziwej, lecz Rosję feeryczną, „zaczarowaną” na potrzeby imperatorskiej wizyty. Nie dając się zwieść, uświadamia czytelnika, że podróż ta w niczym nie przypominała tradycyjnych, kiedy „jedziesz sam i widzisz ludzi, kraj i obyczaje w naturalnej postaci. Towarzysząc monarsze, spotykasz wszędzie sztuczność, falsyfikaty, dekoracje...” (s. 135). Skrajne emocje budziła w nim architektura budowanych i „ożywianych” na czas wizyty Katarzyny miast i wsi, które jak za dotknięciem magicznej różdżki (Potiomkina) tworzyły zachwycające „czarujące obrazy”, tkliwie kochając egotyzm imperatorowej i „schlebiając (jej) miłości własnej” (s. 198), a także wyszukany (czy może bardziej manierycznym) gustom estetycznym. Ziemskim napędem teje magicznej prezentacji była bez wątpienia paranoiczna wręcz obsesja kreacji fantazmatów, czyli, kolokwialnie ujmując, propagandowa polityka Potiomkina – *spiritus movens* wyrafinowanej krymskiej karykatury postępu. Celebując podróżny szlak imperatorowej, korzystał on niejako, ze zdumieniem rejestruje Ségur, z nadludzkiej mocy: potrafił „pokonywać wszystkie możliwe przeszkody, zwyciężać przyrodę, skracać odległości, ukrywać braki, oszukiwać wzrok tam, gdzie były tylko monotonne piaszczyste równiny”, by urzeczywistnić swój maniakałny zamysł „teatralizacji” krymskiej przestrzeni i „дать пищу уму на пространстве долгого пути и придать вид жизни степям и пустыням” (s. 192–193). Ségur przyznaje: „внешность действительно блестящая”, ale jakże ułomna: „за все берутся, ничего не довершают” (s. 228, 227), a unoszący się w czasie podróży ulotny i lśniący fałszywym blaskiem czar – namaszczony przepychem licznych podobnych sobie wystawnych uroczystości, pełnych scenicznych efektów: pretensjonalnych i nużących balów, improvizowanych widowisk, pompatycznych wierszy, olśniewających fajerwer-

³² Krym przyłączono do Rosji w 1783 roku. Zarys marszruty opracowany był już w 1784 roku, i 13 października jego autor – książę Potiomkin – nakazał, by na terenach objętych trasą przejazdu Katarzyny rozpocząć budowę pałaców, domów dla towarzyszących Katarzynie gości czy służby. Półtora roku później, 2 marca 1786 roku, Katarzyna osobiście wyznaczyła szlak swej podróży, skrupulatnie zaznaczając miasta, wsie, objęte wizytacją Jej Imperatorskiej Mości.

ków, „po których pozostaje tylko dym, wiele straconego czasu, pieniędzy i sił...” (s. 235) – może omamić, ale nie na długo. Do świata realnego sprowadzają go przygnębiające obrazy: rzesze biednych wieśniaków, będących żenującym dopełnieniem szlaku krymskich fantazji.

Z pokrytymi szronem brodami, nie bacząc na chłód, tłumnie zbierali się wokół wzniesionych wśród ich chałup, jakąś czarodziejską siłą, maleńkich pałaców, [...] w których wesola świta imperatorowej, siedząc za wystawnymi stołami i na wygodnych otomanach, nie zauważała przejmującego zimna i ubóstwa okolicznych miejsc (s. 142).

Bogactwa tej „błyszczącej nędzy”³³ zdaje się nie dostrzegać Katarzyna, gromko wieszcząc światu, że w zamyśle jej daleka i długa wyprawa to wyłącznie „путешествие в видах общественной пользы”³⁴ z zasnym społecznym przesłaniem:

дать народу возможность дойти до меня, выслушать жалобы и внушить лицам, которые могут употребить во зло мое доверие, опасение, что я открою все их грехи³⁵.

Imponujący rozmach organizacyjny i finansowy, z jakim Potiomkin realizował swój majestatyczny projekt – „эфемерные архитектурные подвиги за безумные деньги”³⁶, nie zachwycił Ségura. Dezawuuując faworyta Jej Imperatorskiej Mości, demaskuje bezmyślną i krótkowzroczną logistykę jego fasadowego dzieła: to absurdalna bufonada, „Потемкинская показуха”, w której „больше блеска, чем прочности” (s. 227), i antycypuje: kiedy po wyjeździe Katarzyny kurtyna opadnie, „вместе с нею исчезнут все прикрасы” (s. 228). Czar pryśnie, straci swój wdzięk i rozplynie się we wspomnieniach „zaczarowana Tauryda”³⁷ z *Tysiąca i jednej nosy*, a wraz z nią tak nagle stworzone floty, oświecone drogi, góry w ogniu, za-

³³ Astolphe de Custine, op. cit., t. 2, s. 427.

³⁴ *Записки Графа Сегюра...*, op. cit., s. 235. Na dowód tego, po zakończeniu tejsze podróży, na pamiątkę wybito medal, na którym z jednej strony był profil Katarzyny, z drugiej mapa podróży, a wokół niej napis *Путь на пользу*.

³⁵ *Записки Графа Сегюра...*, op. cit., s. 154–155. W. Kluczewski utrzymuje, że niezwykłą umiejętność, jaką wykazywała się w swej działalności politycznej Katarzyna II – „бесподобное умение слушать”, wyniosła z domu rodzinnego. W dzieciństwie wpa-jano jej, że jest nieładna, starała się więc za wszelką cenę, różnymi metodami osiąść sztukę podobania się, a ta wymagała cytowanej wyżej umiejętności. Zob.: В. О. К л ю - ч е в с к и й, *Русская история...*, op. cit., s. 259–261.

³⁶ Е. К а р р е р д' А н к о с, *Екатерина II. Золотой век в истории России*, пер. с фр. О. Д. Чехович, Москва 2006, s. 306.

³⁷ Katarzyna II przywróciła Krymowi jego pierwotną i znaną ze starożytności nazwę: Tauryda, którą także operuje w swych zapiskach Ségur. Zob.: *Записки Графа Сегюра...*, op. cit., s. 208.

czarowane zamki, zadrzewione w jedną noc sady, świątynie Diany, wspinała haremy... (s. 237–238). Zdecydowanym i pełnym oburzenia tonem stwierdza: to wszystko możliwe tylko w Rosji, która „trwoni pieniądze i nie oszczędza ludzi”, kategoryzując ostatecznie: „ani w Niemczech, ani we Francji nikt nie odważyłby się nawet o tym pomyśleć” (s. 201).

Przez pryzmat europejskiej percepcji francuski dyplomata konceptualizuje, jako jeden z pierwszych, granice imperium. Jego entourage wyznacza Rosja efemeryczna, ze swą *idée fixe* – iluzoryczną krainą wiecznej szczęśliwości, inspirowana polityczną utopią³⁸ Semiramidy Północy, Rosja „upośledzona” – zakamuflowana, w jawnej „cichości”, w „oświecony” absolutyzm, z brutalnym systemem despotyzmu i niewolnictwa, legitymizującym ową Custinowską „utajoną tyranię”³⁹. I choć to Ségur był inicjatorem zbliżenia i „ocieplenia” dyplomatycznych relacji między Wersalem a Petersburgiem⁴⁰, to sama Katarzyna, mimo przyjacielskich deklaracji, nie wierzyła w szczerść jego koniunkturalnych laudacji. Ufając tylko samej sobie i zasadzie: „Zgłębiajcie ludzi, starajcie się ich wykorzystywać, nie darząc ich ślepym zaufaniem”⁴¹, szybko o nim zapomniała⁴², tak jak zapomniała o nim historiografia rosyjska, nie traktując zapisków Ségura jako materiału źródłowego o dziejach XVIII-wiecznej Rosji i jej pozycji na arenie europejskiej.

Bibliografia

Andrusiewicz A., *Cywilizacja rosyjska*, t. 2, Warszawa 2005.

Bazyłow L., Wierzchowicz P., *Historia Rosji*, Warszawa 2005.

Billington J. H., *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, przekład J. Hunia, Kraków 2008.

---

³⁸ Wszakże całe XVIII stulecie, z naciskiem na II połowę, nazywane jest „złotym wiekiem utopii”. Zob.: Д. В. Устинов, А. Ю. Веселова, *Утопия как деятельность в русской культуре II половины XVIII века*, „Вестник Санкт-Петербургского университета. История, языкознание” 1998, № 1, s. 77–85.

³⁹ Astolphe de Custine, op. cit., t. 1, s. 338.

⁴⁰ Jego zasługą jest też opracowanie ogólnej koncepcji politycznego układu sił, wciągniętych w wojnę z Turcją państw, na linii Francja – Rosja – Austria. Zob.: Э. Капперд’Анкосс, *Екатерина II ...*, op. cit., s. 347, a także В. В. Артемова, op. cit., s. 139–140.

⁴¹ Cyt. za: M. Heller, op. cit., s. 426.

⁴² Dowodzi tego Kamiński, który zwraca uwagę czytelnika na fakt, że po wyjeździe Ségura do Francji, Katarzyna nie odpowiadała na jego listy. Zob.: А. Б. Каменский, Шарль Массон. „Секретные записки о России”, „Вопросы истории” 2001, № 1, s. 169–170. Jeśli zważyć, że także na rodzimym gruncie Ségur umiejętnie lawirował politycznie między władzą Ludwika XVI, Napoleona i Ludwika XVIII, wątpliwości i podejrzenia Katarzyny II wydają się zasadne.

- Custine de Astolphe, *Rosja w roku 1839*, przekład P. Hertz, t. 2, Warszawa 1995.
- Dusza polska i rosyjska (od Adama Mickiewicza i Aleksandra Puszkina do Czesława Miłosza i Aleksandra Sołżenicyna)*, red. A. de Lazari, Warszawa 2004.
- Foryski R., *Droga do Rosji. Spór o Imperium carów (1761–1839)*, Warszawa 2013.
- Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, przekład E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2002.
- Herzen A., *Eseje filozoficzne. Rosja i stary świat*, przekład W. Bieńkowska, t. 2, Warszawa 1966.
- Kiślak E., *Car-Trup i Król-Duch. Rosja w twórczości Słowackiego*, Warszawa 1991.
- Pipes R., *Własność a wolność*, przekład L. Niedzielski, Warszawa 2000.
- Артемова В. В., *Культура России глазами посетивших ее французов (последняя треть XVIII века)*, Москва 2000.
- Записки Графа Сегюра О Пребывании Его Въ Россіи Въ Царствованіе Екатерины II 1785–1789*, Санкт-Петербург 1865.
- Каменский А. Б., Шарль Массон. „Секретные записки о России”, „Вопросы истории” 2001, № 1, s. 169–170.
- Каррер д’ Анкос Е., *Екатерина II. Золотой век в истории России*, пер. О. Д. Чехович, Москва 2006.
- Каррер д’ Анкос Е., *Императрица и аббат: Неизданная литературная дуэль Екатерины II и аббата Шаппа д’Отероша*, пер. О. А. Павловская, Москва 2005.
- Ключевский В. О., *Исторические портреты*, Москва 1991.
- Ключевский В. О., *Русская история. Полный курс лекций*, т. 3, Ростов-на-Дону 2000.
- Кондаков И. В., *История культуры России*, Москва 2003.
- Массон Ш.-Ф., *Секретные записки о России времен царствования Екатерины II и Павла I*, ред. Е. Э. Лямина, Е. Е. Пастернак, Москва 1996.
- Павленко Н. И., *Екатерина Великая*, Москва 2006.
- Платонов С. Ф., *Полный курс лекций по русской истории*, Санкт-Петербург 2000.
- Россия XVIII века глазами иностранцев*, ред. Ю. А. Лимонова, Ленинград 1989.
- Семенникова Л. И., *Россия в мировом сообществе цивилизаций*, Москва 2009.
- Устинов Д. В., Веселова А. Ю., *Утопия как деятельность в русской культуре II половины XVIII века*, „Вестник Санкт-Петербургского университета. История, языкознание” 1998, № 1, s. 77–85.